

Istvánfi Gyula

Megtámadták Füzér várát

avagy a „Citrom” és a „Savanyú szőlő” esete

■ Ez a két fanyar gyümölcs szimbólumává vált egy napjainkban kibékíthetetlennek látszó szakmai, de az országépítő szándékok nyomán közéleti izgalmat is kiváltó vitának. A szakmai vita a műemlékvédelem egy sajátos eljárása: a rekonstrukció körül zajlik.

Előzmény, hogy az ENSZ műemlékekkel és műemléki területekkel foglalkozó szakmai szervezete, az ICOMOS magyarországi tagozata évekkal ezelőtt létrehozott egy negatív értelmű díjat, a Citrom-díjat, a műemlékek fenntartásában és védelmében kifogásolt állapotok, esetek „díjazására”. Jelezve elsősorban a szakmának és az illetékeseknek, hogy – az ICOMOS megítélése szerint – a megjelölt esetben valami nincs rendben. És bár eseteket és helyszíneket céloz meg, „tüntet ki” a díj, mindig személyeket talál el; felelősöket, tervezőket, ezzel erős szenvedélyeket, személyeskedéseket kiváltva. Fokozza az érzelmeket, ha a média – a jó hír a rossz hír alapon – felkapja az ilyen eseteket. Az ügyet össznépi botránnyá lehet növelni, akár a napi politikai vitába is be lehet vonni.

A műemléki érdekeltségű köröket, intézményeket, személyeket felbosszantó mostani esetet az idézte elő, hogy a magyar ICOMOS Citrom-díjban részesítette a zempléni térségben Füzér várának rekonstrukcióját, majdnem teljes felépítését. Az eredmény valóban lenyűgöző; egy hegy csúcsán ott fényeskedik egy középkori vár – ahol korábban romok voltak –, tető alá került épületek, termek, a kápolna, helyiségek és fent udvarról, helyiségről helyiségre bejárható együttes, ahol elődeink éltek, laktak, harcoltak s elmúltak. A hely népszerű látványosság lett, egy év alatt nyolcvanezer látogatója volt. A Citrom-díj adományozásának oka a rekonstrukció mértéke, a teljes tömegben tető alá kerülő épületrészek. A romfalakra történő ráépítés nem „hiteles”, több helyen analógiákkal tervezett terek, tömegek, homlokzatok készültek. Az épület vélhetően csak az egyik lehetséges változata az egykori létezőnek. Gond van az építéstechnikával is. Ha történeti technikáról, szerkezetekről van szó, akkor azért, ha korunk szerkezetei jelennek meg az épületben,

akkor azért. Szabad-e ilyen módon „visszamenőlegesen történelmet építeni”? Az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottsága megismételte az érveit annak következtében, hogy a kormányzat által a kimagasló építészeti alkotások alkotóinak – beruházó, tervező, kivitelező – adott Pro Architektura idei díjazottjainak sorában ilyen díjat kapott Füzérváralja polgármestere is. A díj indoklásában felháborítónak tartották, hogy az „a rekonstrukcióval együtt járó minden szakmai és etikai kétség [...] figyelmen kí-

vül hagyását erénynek állítja be”. Az érintett, megtámadott fél – nem a vár, mert az köszöni, jól van immár tető alatt, védve –, a rekonstrukciós munka szorgalmazója, az alkotógárda megkínálta az ICOMOS-t egy általa alapított Savanyú a szőlő-díjjal.

Elvek és tettek között áll a harc. Az elvek mögött mindig egy eszme, tudományos állítás, dogma áll. A tettek mögöttes tartománya az élet, az építés, az igények kielégítése. A botránykó a re-konstrukció, a vissza-építés, a helyre-állítás. A XIX. század előtt ilyen tétovázás nem lehetett, mert az épületeket, ha avultak, öregedtek és szükség volt rájuk, akkor tatarozták, bővítették, új divat szerint átépítették, díszítették. A régész ezeket a megújuló állapotokat a periódusok szétválogatásával rögzíti.

A klasszicizmust követő romantika érdeklődése a középkorra irányult, és a középkori épületekhez való viszony két illetve három formában jelentkezett. Az egyik a romlott állapotú épületek *helyreállítása*, újjáépítése volt, éspedig a középkori formák, alaktani részletek pontos utánzásával, sőt azokat megújító egységesítéssel. Az akkori építésszek a kor restaurátorai voltak. Munkájukat építészeti, szerkezeti, statikai szempontok szerint végezték, a több száz éves megroggyant épületeket helyreállították. És új állapotukban szebbeknek látszottak, mint az eredetieket elképzelték.

A romokhoz való viszony másik formája éppen ellenkező volt. A romantika találmánya volt ugyanis a *rom-érték*. A régebbi korok csonka épületmaradványai az emberi nagyság, alkotóképesség tiszteletét a múlt időről való visszaemlékezés, „visszamerengés” érzelmi esztétikájában élte meg az akkori ember, és esze ágában sem volt az ilyen romokat helyreállítani. Sőt, a kastélyok tájképi parkjaiban *műromokat* építettek a romantikus „éremények” felkeltésére.

Évtizedekkel később, amikor az intézményes műemlékvédelem már létrejött, és a műemlékek többségükben még a középkor épületei, épületmaradványai voltak, ez a kétféle viszonyulás ismét felmerült, de már új szempontok szerint. A rom-érték a „történelem hiteles tanúi” minősítést kapta, az egykori világ fennmaradó keretei, darabkái a múlt megtapint-

ható jelenvalóságát képviselték. A közember és a szak tudós művészettörténész számára. Utóbbi a tudomány hitelességével érvelt a helyreállító építésszel szemben. Az építész érvelései nem tudományos, hanem szakmai szempontok voltak. A műemlék, az épített maradvány megőrzéséhez az eszközök építészeti. Az anyag: kő, téglá, habarcs, fa; a szerkezet: fal, födém/boltozat, tetőszerkezet; a technológia: iparos kőműves, kőfaragó, ács, tetőfedő, a XIX–XX. század fordulóján még lényegében ugyanazok voltak, mint a középkorban. És aki hozzáállt az épület restaurálásához, az építész, műszaki ember és művész volt. Műszaki, mert ezeket az anyagi eszközöket úgy használja fel, hogy az épület az egyensúlytan, a statika szabályainak megfelelően megálljon. És tisztában van az időjárás épületrontó hatásaival. Művész pedig azért, mert képes a tervezés eszközeivel, az adottságokkal és lehetőségeivel alkotni régi, új vagy meghökkentő térbeli világot.

A műemlékvédelemmel kapcsolatban az említett századfordulón felmerült a kérdés: ki legyen a műemlék gondozója? Az elméleti képzettségű művészettörténész, vagy a gyakorlati cél megvalósítója, az építész? Ez a kérdés a mai műemlékvédelmi vitákban is – immár bonyolultabb szempontokkal – az érvelések két szélsőségét jelenti. Hogyan alakult ki ez a helyzet?

A kiegészítés után két évvel már megalakult egy ideiglenes műemléki bizottság, Henszlmann Imre régész érdeklődésű orvos, Schulek Frigyes és Steindl Imre építésszek, a középkori építészeti elméleti és gyakorlati tudású ismerői, Ipolyi Arnold püspök, szakíró (tőle származik a sokat idézett mondat: „... azon nemzet, mely emlékeit

veszni hagyja, azzal saját síremlékét készíti”) és Rómer Flóris bencés szerzetes, régi épületek megszállott összegyűjtője, felmérője részvételével. Az 1881. évi XXXIX. törvénycikk, az első műemléki törvény kimondja, hogy a műemlék „történeti vagy művészeti emlék becsével bír”, és megalakítja a „Műemlékek Országos Bizottságát, amely egy elnökből, egy előadóból, egy titkárból, egy építészből, több rendes és levelező tagból áll”. 1883-tól 1922-ig dolgozik a MOB-ban előbb miniszteri képviselő, majd elnökként Br. Foszter Gyula jogász, művészeti író. *Nota bene*: a XIX. század utolsó harmadában történt a kassai székesegyház helyreállítása Steindl Imre által, Shulek Frigyes helyreállítja a visegrádi Salamon-tornyot, a Mátyás-templomot, id. Sztornó Ferenc a pannonhalmi apátság templomát. A MOB elnöke és előadója a fentiek szerint fontos pozíció, és nem építészek töltik be. 1906-tól 1920-ig a MOB előadója a művészettörténész, egyetemi tanár Éber László. Ezzel veszi kezdetét a helyreállítások vitája, ki legyen gondozója, a művészettörténész vagy az építész, és ekkor esnek ítélet alá – utólag – az említett stílusban történő helyreállítások, és a purizmus néven illetett helyreállítások, megújítások rendszere. Egyszerűen kiátkozás alá esik a teljes helyreállítás módszere, és fő elvvé válik a „fönntartani és nem helyreállítani”. A műemlékvédelem alapeszméje művészettörténeti megfogalmazásban ma is így hangzik; „konzerválni és nem restaurálni”. A kifejezés megfelel a múzeumi kisméretű műtárgyakkal kapcsolatos eljárásoknak!

1934-től a MOB elnöke a művészettörténész Gerevich Tibor – 1949-ig –, s az előadó Genthon István, ugyancsak művészettörténész. Ekkor kerül elő a föld alól három fontos középkori emlékünk. Székesfehérváron a

Szent István-kori bazilika, Visegrádon a királyi palota és Esztergomban az Árpád-kori királyaink korát megidéző palota. Az építész az egyik esetben csak keretet adott a romnak, a másik esetben éppen csak kiegészített egy folyosószakaszt, Esztergomban viszont a szerencsés körülmények következtében termék sorát lehetett helyreállítani, bemutatni a „csak kiegészíteni, nem helyreállítani” elvnek megfelelően. Lux Kálmán vezető építész munkája lett a mintaszerű helyreállítás példája évtizedekre.

A háború után az 1949. évi 13. számú törvényerejű rendelet megszünteti a Közgyűjtemények Országos Főfelügyeletét meg a MOB-ot, és létrehozza a Múzeumok és Műemlékek Országos Központját. Vagyis műtárgy és műemlék egy koncepcióba került. De kiterjedt egy új védelmi területre, a védett területekre is. Ami kizárólagos építésügy. Ekkor a budai Várnegyed még romokban állt, és a fő kérdés az volt, hogy helyreállítani, vagy újat építeni. Az új hatalmi koncepcióban, miszerint „a múltat végképp eltörölni”, fel is merült a Várnegyed teljes átépítése, de végül a józanabb vélemények győztek, elkezdődött a nagyon lassú helyreállítás, kisebb-nagyobb egyszerűsítésekkel. Szét is kellett választani a múzeumügyet a műemlékügytől, 1957-ben megalakult az Országos Műemléki Felügyelőség az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium felügyelete alatt. A vállalatyszerűen megszervezett OMF-ben – volt igazgató, főmérnök, építészeti osztály, felügyeleti osztály stb. – a művészettörténet tudományos szempontjait képviselte a tudományos osztály a MOB-os előéletű Dercsényi Dezső művészettörténész vezetésével.

A felügyelőség tervezőépítészei az építészeti modernizmusban nevelkedtek. Az anyag, szerkezet, technológia lehetőségeinek alkalmazása és azok póré bemutatása a megjelenítésben elv szerint. Ennek és a nem helyreállítani elvnek ars poeticája alapján alkotó műemlékes építészek teremtették meg azt a műemlékes építészetet, amely színvonalas formában jellemző volt 30–40 éven keresztül. Mindennek nemzetközi hangsúlyt adott az 1964-ben megjelenő Velencei karta. Ez igen kapóra jött a felügyelők munkájához, volt mihez tartani magukat a kötelezően bemutatott, műemlék vonatkozású tervek bírálatában. Csakhogy a Velencei karta és a felügyelők gyűlöletesekké váltak a tervezőépítészek számára, mert a *cenzori szakmai kifogások* sokszor túlléptek olyan határokat, amelyek már szakmai becsületbe vágtak. A Velencei karta legfontosabb mondata így hangzik: „A restaurálás [...] a régi állapot és a hiteles dokumentumok tiszteletben tartására támaszkodik, de megáll ott, ahol a hipotézis kezdődik. Ami a feltevésen alapuló beavatkozásokat illeti, az esztétikai

vagy műszaki okokból elkerülhetetlenek minősített mindennemű kiegészítés építészeti alkotásnak minősül, s mint ilyen, korának jegyeit kell magán viselnie.” Természetesen hipotézisnek minősülnek az építészeti egyértelműségek is (belmagasság, fedett, nem fedett, ismeretes egykori szerkezetek, alaprajzi logikák stb.), s így mindennemű vissza-építés. Egyetlen lehetőség megengedett, az anasztulózisz, szó szerint az összeomlott oszlop felállítása. (Csupán zárójelbe: ez egy mediterrán karta. Ahol lépten-nyomon régi maradványokba botlik az ember, s az éghajlat olyan kiegyensúlyozott, hogy a maradványok megmaradását az emberen kívül alig veszélyezteti valami. Logikus a teljes körű visszaállítások főbiája.) Ennyit az előzményekről.

Érintettségem az ügyben: Ötvenkét évet töltöttem építészhallgatók oktatásával. Építészettörténetet tanítottam, ókori építészettörténetet, építészeti alaktant, óskori és népi építészetet. Tervezést műemléki környezetben is. És néhány esetben műemléki tervezési feladatot is kaptam s végeztem. Elég sok romemléket. Kétféle rom-állapottal volt dolgom. Az egyik esetben ásatás által került felszínre az épületmaradvány. Ez általában alaprajz. Az elvárt eljárás szerint néhány sor ráfalazás került a falakra, ügyelve arra, hogy az eredeti falazaton megkülönböztethető legyen az új ráépítés. De eközben elkészítettük az úgynevezett *elméleti rekonstrukciót*, építészeti ismereteink szerint: az alaprajzi helyzetből tudható, hogy mi volt az épület, mi volt fedetlen tér. A vízszintes méretekből, helyiségméret, falvastagság, épületszerkezeti töredékek és az egykori szerkezetek ismerete alapján, azaz szakmai hozzáértés által felépíthető az épület – rajzban! Valóságban nem, mert a tárgyakhoz való, megérinthező kapcsolat szemlélete számára az említett tudás csupán hipotézis! Ez volt a Karta parancsa, és hiába bosszankodtunk azon, hogy az épület számunkra épületként létezik, s tudtuk, hogy milyen volt, de ezt a laikus látogató nem érti. (Ilyen alaprajzokban laktak régen az emberek? – Mit csináltak, ha esett az eső?) És még egy építészbosszúság. Az ilyen romnak meghagyott helyreállítás nem védi meg az emléket a további romlástól, mert télen a fagyciklusok (megfagy, felenged) száma Közép-Eu-

rópában akár száz is lehet, ami mindenféle építőanyagot rongál, tönkretesz. Egy téglából épült műemlék ilyen rom-építészeti helyreállítás után negyven év alatt háromszor szorult kiegészítésre, tatarozásra, a rom sorsa azonban változatlanul bizonytalan. A csupán ráfalazásokkal védett romoknak – leginkább faragott műrészleteknek – korunk építőanyagai (beton, műkő) épületfizikai okokból, rövid idő alatt pusztulásukat okozzák. Ilyen gondokkal járt a Kartának megfelelő, elvárt műemléki tevékenységünk Magyarországon, miközben a németek és osztrákok gond nélkül felépítették térdig érő falakra római épületemlékeiket. De az OMF elvárásainak engedelmességgel vállaltuk az építészeti kudarcot.

Rendelkezünk olyan romokkal is, szerte a világon, amelyek pusztítás, háború vagy elhagyás, gondozatlanság következtében lettek rommá, s szó szerint emlékeztetik környezetük közösségeit az egykori épület jelentőségére. Ilyen esetben szokás meditatálni azon, hogy mikor vált

rommá az emlék. Öt éve, ötven éve, kétszáz éve? Az érvelések számát elő se lehet sorolni, annyi érv és vélemény lehet ezekkel kapcsolatban. Nekem volt szerencsém egy ilyen épületromot, egy középkori templomromon a barokk korban remeteséggé épített és 1945-ben elhagyott és már csak romos felmenő falakkal álló emléket teljes egészében újjáépíteni. Mindennek megvolt a „helye”, belmagasságok, boltozatok, nyílászárók stb. A helyreállítás után újonnan tervezett és némely esetben rekonstruált részletek, bútorok is készültek. A tető alá került épületnek rendeltetést is sikerült adni, a szükséges gépészeti berendezésekkel együtt. De ez már a kilencvenes évek elején történt, a helyi közösség támogatásával, s a mai közösség is kifejezetten örül, hogy lám, van egy elpusztult, majd újjáépült műemlékük.

A kilencvenes években sok minden megváltozott a világon, nálunk is, megbukott egy korábbi rendszer, változott a szemlélet, a történelmünkről elhallgatott tények újra szerepet kaptak önértékünk újjáépítésében. Még a karták világa is változott. A Narai dokumentum (Japán) például így szól a hitelességről (1994) „a kultúrák sokaságának tisztelete azt követeli meg, hogy az örökséget annak a kultúrának összefüggésében határozzuk és ítéljük meg, amelyhez az tartozik”. Vagy jó példa a Krakkói karta ajánlása (2000): „az azonosságtudat egyre szélesebb értelmezésben és a különbözőségek egyre világosabb meghatározásával kap jelentőséget”. Vagy: „Minden közösség – a kollektív emlékezet alapján és saját múltjának tudatában – felelős a saját örökségének azonosításáért és kezeléséért.” És még egy passzus „A megfelelő műemlékvédelmi eszközöknek és módszereknek mindig az adott körülményeknek megfelelőnek kell lenniük [...]”. Megjegyzésre érdemes még, hogy

ezek a nemzetközi karták és deklarációk csupán irányelvek és ajánlások voltak, soha nem utasítottak kötelező érvénnyel.

A kilencvenes években mindhárom jelentős történelmi emlékünknél – Székesfehérvár, Esztergom, Visegrád – az érdeklődés középpontjába került. Szent István bazilikájának védelmére több pályázat és tucatnyi terv készült. Egyik sem győzte meg sem a közönséget, sem a bírálókat. Esztergom középkori várához alapos régészeti

eredmények, megállapítások, lélegzetelállító építészeti elvi rekonstrukciók készültek ugyan, a bátorságból csak egy részleges rekonstrukcióra tellett. Visegrád esetében évekig tartó töredékfeldolgozás, rekonstrukció alapján, szívos régészeti bizonyítómunka és nem kevésbé bátor építészeti helyreállító visszaépítés által az alacsony alapfalakon a majdnem teljesen felépült késő középkori palota „nőtte ki magát” a romokból. Bebizonyosodott, hogy megfelelő előkészítés után hozzáértő építészeti alkotóképességek valóban feltámaszthatnak egy épületet. Ez a munka 1996-tól 2010-ig tartott, átítelve több politikai országfordulatot és végigélve műemlékvédelmünk intézményrendszerének változásait – felügyelőség, hivatal, központok stb. De a vita még tart a rekonstrukció körül.

A magyar ICOMOS története még idekiváncozik. Az ENSZ műemlékvédelmi vonatkozású szervezete, melynek megalakulása után az Országos Műemléki Felügyelőség vezetősége megalapította a magyar tagozatot. Akkoriban létezett egy „népfrontos” műemléki szervezet. Lelkes helyi műemlékvédők a tanácsok mellett szerveződve képezték a műemléki albizottságokat. A rendszerváltozás után megszűntek az albizottságok, az ICOMOS magyar tagozata pedig, egyre bővülő tagsággal, civil szervezetté alakult, de változatlanul kötődve a változó hivatalos intézményhez, az ott dolgozó személyeken keresztül. Ezek az emberek közben nyugdíjasok lettek, vagyis az ICOMOS ma igazi civil szervezet.

Mint a témában egykor részt vevő idéztem fel a történet előzményeit. Már csak oldalvonalon kívülről szemlélődve, értve mindkét fél érveit. A szempontok közül, mint békekedvelő alkatú ember, két kifejezésen azért fennakadtam. Az egyik „a rekonstrukció [...] mértéke [...] komoly etikai kérdés”. Vagyis erkölcstelen, ami ítélet és nem indoklás. Ez így durva. A másik vélemény, amely a rekonstrukcióellenességében odáig is elmegy, hogy „megtartani romnak, még ha ezáltal el is pusztul végérvényesen”. A pusztuló rommal kapcsolatos megrendülésem érzelmi mélységét magyar emberként akkor éltem át, amikor mintegy húsz éve hallgatókkal, Erdélyben elhagyott magyar templomokat mértünk fel és dokumentáltunk. Voltak már romos épületek, a romlás különböző állapotában, és olyan romokat is találtunk, melyeken látszott, hogy templomok voltak, de már senki nem tudta, kik, mikor és kiknek építették! Egy dolog biztos, magyarok építették, és elmúltak nyomtalanul.

Az érvek és ellenérvek sorának nincs vége, és a vita kihallatszik a közvélekedésbe, s az azt formáló és tükröző médiába is. Az újságírói lelemény cinikusan meg is nevezi a szakmai csatát, így: *Erekllyekultusz kontra látványtervezők*.

Kellett ez nekünk?!

Én a helyreállítás, a rekonstrukció indokoltságát a következőkben látom:

- 1 „... azon nemzet, mely emlékeit veszni hagyja, azzal saját síremlékét készíti.” Ipolyi Arnold jó százötven éves intelme nem évült el,
- 2 rom-emléket teljesen megvédeni – közép-európai éghajlatunk alatt – tetőig tartó újjáépítéssel lehet,
- 3 építész és fenntartó régész indokolt törekvése, hogy a közösség számára érthető formában mutassa be munkája eredményét,
- 4 az elődök életének tárgyi, megélhető visszaállításai a közösségi, nemzeti önértzet, identitás táplálói és erősítői,
- 5 a helyreállító építészek, képzőművészek, kézművesek szakmai felelőssége és közege a művészet autonómiája.